

ІСТОРИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

© Колич О. І., 2016

У цій статті здійснено аналіз історичних та філософських досліджень філософсько-правових ідей у працях представників української полемічної течії, яка утворилася внаслідок прийняття Берестейської унії 1596 р. Розглянуто ряд наукових праць вітчизняних та зарубіжних істориків та філософів, на основі яких можна виділити та проаналізувати філософсько-правові концепції українських полемістів.

Ключові слова: Берестейська унія, полемічна література, філософсько-правові ідеї.

О. И. Колич

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫХ КОНЦЕПЦИЙ В УКРАИНСКОЙ ПОЛЕМИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В данной статье проведен анализ исторических и философских исследований философско-правовых идей в трудах представителей украинского полемического течения, которое образовалось в результате принятия Брестской унии 1596. Рассмотрен ряд научных работ отечественных и зарубежных историков и философов, на основе которых можно выделить и проанализировать философско-правовые концепции украинских полемистов.

Ключевые слова: Брестская уния, полемическая литература, философско-правовые идеи.

O. I. Kolych

THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL STUDIES OF THE PHILOSOPHICAL AND LEGAL CONCEPTS IN UKRAINIAN POLEMICAL LITERATURE

This article analyzes the historical and philosophical studies of the philosophical and legal ideas in the works of the representatives of the Ukrainian polemical current, which was formed as a result of the Brest Union adoption in 1596. It considers a number of scientific works of the national and foreign historians and philosophers, basing on which you can pick out and analyze the philosophical and legal Ukrainian polemicists' concepts.

Key words: the Brest Union, the polemical literature, philosophical and legal ideas.

Постановка проблеми. Українській полемічній літературі присвячена значна кількість наукових праць. Велика кількість джерел дає загальну характеристику полемічного письменства, називає основних полемістів, їх найвизначніші праці та коротко характеризує зміст творів. В окремих галузевих працях здійснюється характеристика того чи іншого аспекту полемічних творів. Проте, оскільки комплексного філософсько-правового аналізу полемічних творів ще не здійснено, то аналіз філософсько-правових ідей у полемічних творах можливо здійснювати на основі аналізу

першоджерел полемічної літератури, енциклопедичних даних, комплексних та окремих галузевих досліджень. На характер наукових праць про полемічну літературу значною мірою впливав той фактор, що протягом тривалого часу, особливо в радянські часи, такі публікації мали здебільшого ідеологічний, популістський і навіть політичний характер. Досить часто дослідники не наважувалися торкатися проблематики незалежності, самобутності та самостійності України, які розкривали полемісти.

Аналіз дослідження проблеми. Над вивчення полемічної літератури загалом, а також частковим визначенням у ній філософсько-правових ідей працювали такі науковці, як В. Белодед, А. Бичко, О. Білецький, А. Брюкнер, В. Буслинский, М. Возняк, С. Голубев, М. Грушевський, О. Губар, С. Демчук, Я. Денісов, Л. Дещинський, І. Житецкий, О. Заглада, Р. Зінкевич, В. Іваненко, Л. Квасюк, Г. Кривчик, М. Костомаров, І. Крип'якевич, М. Манько, В. Микитась, М. Петров, Н. Поплавська, А. Синицина, М. Скабалланович, І. Старовойт, П. Степаньків, Я. Стратій, М. Сумцов, С. Терський, М. Тофтул, М. Трипольський, І. Франко, В. Щедрі, С. Щерба та багато інших.

Мета статті. Здійснити аналіз історичних та філософських досліджень філософсько-правових концепцій в українській полемічній літературі.

Виклад основного матеріалу. Розпочалося наукове дослідження полемічної течії уже у ХІХ ст. науковцями різних напрямів. І хоча перші наукові доробки не відзначалися чіткою систематизованістю вивчення полемічного письменства, та все ж із них отримуємо ряд відомостей та висновків.

У даній статті розглянемо історичні та філософські праці, із яких отримуємо відомості та стан та розвиток філософсько-правових концепцій у полемічному письменстві.

Над дослідженням полемічної літератури працювали такі відомі історики, як С. Голубев, М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Костомаров, М. Петров, П. Степаньків. До цієї групи джерел також відносимо історичні праці літературознавців: О. Білецького, М. Возняка, С. Демчук, В. Микитася, Н. Поплавської, істориків-культурологів Я. Денісова, Л. Дещинського, Р. Зінкевича, В. Іваненка, Г. Кривчика, С. Терлецького та інших.

Однією із перших праць, де знаходяться деякі стислі відомості про полемічну течію, є “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” Миколи Костомарова [14]. Аналізуючи постать князя Константина Константиновича Острожського, автор згадує і про полемічну літературу, нзиваючи її “зародками розумового та релігійного руху в польсько-литовській Русі”. Автор досить детально розповідає про історію укладення Берестейської унії, наводить відомості про П. Скаргу та його твори, Л. Барановича, І. Галатовського, І. Потія, “Апокрисис” Х. Філалета, Й. Борецького та інших. М. Костомаров зазначає, що “Так було покладено початок тієї південно-російської та західноросійської літератури, яка надалі розвивалася до значної міри”.

На противагу ряду російських науковців ХІХ ст., які діяльність київських полемістів розглядали як шкоду для чистого та непорочного московського православ'я, М. Костомаров вважав, що велика заслуга у перенесенні основ київської освіти у Москву належить київській колегії та її безсмертному засновнику [14].

Підсумовуючи дослідження значення Берестейської унії для українського народу, М. Костомаров зазначає: “Все більше та більше зближуючись із католицизмом, унія перестала бути східною церквою, а стала чимось посереднім, і в той же час залишалася досягненням простого народу: в країні, до простий народ був опущений до крайнього поневолення, віра, яка існувала для цього народу, не могла користуватися рівною повагою із вірою, яку сповідувало панство; тому унія в Польщі стала вірою нищою, простонародною, надостойною вищого класу; що стосується православ'я, то воно у суспільній думці стало вірою відкинутою, найнищою, достойною крайнього призріння...” [14]. На нашу думку, автор досить критично змалював скрутне становище української Церкви у післяунійний період, коли у важкому становищі опинилися як уніати, так і частина

православного населення, яка не сприйняла ідеї об'єднання церков, розглядаючи її як відступництво від своєї віри та віри батьків.

Український історик І. Крип'якевич у праці “Історія України”, розглядаючи передумови укладення унії, зазначає, що “унія могла і в релігійне життя України внести лад і нове життя” [15, с. 144]. Історик зазначає, що унія була укладена у результаті натиску католицької церкви, а також у результаті політичної кризи в українському суспільстві. І. Крип'якевич розглядав унію як можливість об'єднання українського народу, яка, проте, так і не реалізувалася, і усі спроби досягти консенсусу виявилися невдалими. Лише у 1632 році, коли було проведено розподіл церковних маєтностей, “релігійна боротьба прибрала лагідніших форм... Ці часи розмірного спокою православний табір використав для внутрішньої перебудови церковного життя” [15, с. 151].

І. Крип'якевич наводить інформацію про діяльність братств та недоліки їхньої організації: “Братства своєю організацією провели сильніше з'єднання українського громадянства і піднесли його культурний рівень. Але у братській діяльності були також недоліки, що підкопували основи громадянського життя” [15, с. 143]: участь світських людей у релігійному житті порушувала церковні традиції, братчики часто сперечалися із єпископами, і врешті, так і не змогли створити твердих організаційних форм. “Навіть митрополит Борецький, хоч сам був діячем братського руху, вважав небезпечним для церковної організації занадто великий розріст братської автономії і вживав заходів у патріархів, щоб обмежити церковні ставропігії” [15, с. 153]. Історик зазначає, що втручання братств у церковні справи часто приводило до анархії в церквах, і це було однією із причин переходу частини православного духовенства на сторону унії. При цьому автор зовсім не применшує значення братств для українського суспільства: “Братства, зорганізовані на основах добровільних спілок, зуміли витворити національний авторитет, який здобув собі визнання в усьому суспільстві. Братські школи підняли освіту, забезпечили молодь від чужих деморалізуючих впливів і виявили ряд літературних сил, що своїм знанням обороняли народну справу” [15, с. 154].

У своїй праці І. Крип'якевич надає критичну оцінку діяльності та працям таких полемістів, як П. Беринда, І. Борецький, І. Вишенський, Л. Зизаній, С. Зизаній, З. Копистенський, К. Острозький, І. Потій, К. Сакович, М. Смотрицький, Х. Філалет та іншим. Науковець наводить відомості про Острозький та Київський осередки полеміки, а також про позитивні та негативні аспекти реформ П. Могили.

На нашу думку, незважаючи на чіткі проукраїнські позиції автора, для праці І. Крип'якевича характерним є достатній об'єктивізм та критичний аналіз політичних, суспільних та культурних процесів в Україні у XVI–XVII ст. Автор відзначає міцність культурних позицій та значний творчий і науковий потенціал на українських територіях.

Присвячений дослідженню полемічної течії п'ятий том “Історії української літератури” М. Грушевського. У ній автор досліджує питання передумов зародження реформаційного руху в Україні у XVI ст. при цьому зазначаючи, що “реформаційний курс у нашій письменстві зів'яв і опав, не встигнувши нітрохи розгорнутись” [7, с. 90]. Значну увагу приділяє полеміці Г. Смотрицького із Б. Гербестом, акцентуючи на постаті Г. Смотрицького як на “найбільш яскравий відбиток у нашій літературі” [7, с. 89]. Історик зазначає, що Г. Смотрицький “порушив велику силу питань ... легко і принагідно змішуючи богословські висновки із екскурсами в сферу сучасних соціальних і побутових питань” [7, с. 83].

Окремо зупиняється М. Грушевський на дослідженні біографії та творчості І. Вишенського, високо оцінюючи його інтелект та літературні здобутки. Аналізуючи праці, громадянську позицію, ціннісні орієнтації та світогляд І. Вишенського, історик зазначає, що “Вишенський не був зовсім тільки книжником-аскетом, а людиною з великим громадським досвідом... походженням міщанин. Тому так відчував соціальний підклад релігійного конфлікту...” [7, с. 111]. М. Грушевський захоплюється та високо оцінює діяльність полеміста: “Вишенський настільки підіймається своїми літературними, власне емоціональними засобами над загальним рівнем нашої письменності 1990-х рр., що наче й ніяково говорити поруч нього про інших людей, що писали одночасно з ним у тих же 1590 рр.” [7, с. 163–164]. Проте, назважаючи на таке критичне зауваження, М. Грушевський аналізує

творчість Л. Зизанія, С. Зизанія, З. Копистенського, Ю. Рогатинця, В. Суразького, діячів Острозького осередку та ін. Автор згадує і уніатських авторів, таких як Б. Гербест, Л. Кревза, І. Мороховський, І. Потій, Й. Рутський, П. Скарга, Т. Шиманович, проте особливої уваги їхній творчості не приділяє.

У дослідженнях творчості полемістів М. Грушевський акцентує, здебільшого, на актуальних питаннях тогочасних реалій, значно менше приділяючи уваги, а той зовсім упускаючи релігійно-богословські та філософські аспекти полемічних творів. Автор зауважує, що для українських діячів та письменників полемічної доби характерними були спроби створити давньоруську генеалогію козацтва, а також відродити стару київську традицію. Такі тенденції М. Грушевський розглядав як “вибух традиціоналізму”, і висловлював жаль із приводу того, що цей традиціоналізм “не вилився, не сконкретизувався в якомусь історичному творі – чисто історичному виводі руського народу відповідно тодішнім концепціям” [6, с. 225]. На закінчення огляду полемічної літератури М. Грушевський зазначає, що із літературного та емоційно-естетичного погляду полемічна література, за невеликими винятками, не стоїть дуже високо. Проте рідко коли писане слово відіграло таку роль у житті. Рідко коли питання школи, освіти та літератури мали таке значення в розбудженні соціального потенціалу – особливо в порівнянні з попереднім періодом занепаду і застою. “Се піднесення соціальної ініціативи і культурної енергії” [7, с. 326], – зауважує історик. Ми підтримуємо думку історика, оскільки полеміка, що розпочалася на релігійному ґрунті, поповнила здобутки всього спектру вітчизняної науки та культури.

У 1896 році вийшла праця польського філолога та історика культури, уродженця Тернопільщини Александра Брюкнера “Спори про унію в давній літературі” [32]. Автор одним із перших знайомить європейського читача із українською полемічною літературою, аналізує ряд полемічних трактатів, а також надає оцінку Берестейській унії, яка нікого “ні не навернула, ні не примирила” [32, с. 643]. І. Франко високо оцінив твори А. Брюкнера про унію: “Проф. Брюкнер з великим талантом, та при тім тверезо і критично, обмальовує літературні фізіономії Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Степана Зизанія, Філалета Бронського, котрого “Апокрисисові” присвячує обширний розбір. Далі йде характеристика...Потія...розбір “Перестороги”...діяльності Мелегія Смотрицького...” [31, с. 133]. Характеризуючи висновки А. Брюкнера про наслідки Берестейської унії, І. Франко зазначає, що “Се є суд дійсного вченого, а не теолога” [31, с. 134]. Ми погоджуємося із думкою І. Франка, оскільки у своїй праці А. Брюкнер справедливо зазначив, що унія ані не оправдала надій Риму, оскільки не перемогла повністю, ані не впала, як сподівалися православні.

У праці “Давньоукраїнські студенти і професори” [17] відомий український вчений В. Микитась наводить відомості про життєвий та творчий шлях ряду полемістів. Автор наводить історичні відомості про Острозьку академію, братства, Києво-Могилянську академію та їх діячів; аналізує світові культурні процеси, які значною мірою вплинули на розвиток в Україні науки, шкільництва, культури, філософії. Звертає увагу автор і на викладання філософських наук у Києво-Могилянській академії, зауважуючи, що “філософський клас у Києво-Могилянському колегіумі вважався найвищим” [17, с. 81]. Досить детально зупиняється автор на аналізі творчості М. Андруелли, Л. Барановича, І. Борецького, І. Вишенського, Й. Галятовського, І. Гізеля, Й. Княгиницького, П. Могили, Ф. Прокоповича, Ю. Рогатинця, К. Саковича, Г. Смотрицького, М. Смотрицького.

Багато інформації для дослідження філософсько-правових концепцій у полемічній літературі знаходимо у праці М. Возняка “Історія української літератури” [2]. У ній містяться відомості не лише про періоди розвитку української мови, української народності та письменства, але і процес утвердження української самобутності у полемічному письменстві та аналізуються найвідоміші полемічні трактати.

У “Хрестоматії давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)”, упорядкованій академіком О. Білецьким [1], знаходимо низку полемічних першоджерел: “Апокрисис”, “Пересторогу”, праці Г. Смотрицького, М. Смотрицького, І. Вишенського, З. Копистенського, К. Транквіліона-Ставровецького.

Творчості апологета унії Іпатія Потія присвячена стаття Н. Поплавської “Полемічна діяльність Іпатія Потія і Волинь” [20]. Автор зазначає, що літературна особистість Потія в науковій літературі асоціюється виключно з “політико-публіцистичним” началом. У полеміста спостерігається новаторське використання біблійного тексту. У своєму “Антикризисі” полеміст звертається до проблем унії, устрою римської церкви та критики східної церкви. І. Потій належав до чи не найекспресивніших полемістів свого часу. Тим не менше, він виступає прихильником “мудрого компромісу, мирного погодження крайностей унійних проблем” [20, с. 53, 54, 59].

Дослідженню полемічно-публіцистичної прози також присвячена дисертація Н. Поплавської [19], у якій, окрім інформації про жанрові та стилістичні особливості полемічних творів, досліджуються також їхні світоглядні, культурологічні, релігійні, естетичні особливості, вплив на самоідентифікацію українського народу, формування суспільної свідомості, а також на інтелектуальне та культурне життя. Особливу увагу автор приділила творчості таких видатних полемістів, як І. Вишенський, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, К. Острозький, І. Потій, В. Суразький, Х. Філалет. На нашу думку, зазначена праця здійснила значний вклад у розвиток української філологічної науки, а матеріали дослідження викликають зацікавлення також із точки зору аналізу філософсько-правових ідей полемістів.

У статті “Українські вчені й козаки про Берестейську унію” С. Демчук зазначає, що розуміння Берестейської унії як такої, що лише відновлює церковну єдність, не відповідає дійсності [9, с. 23]. Для обґрунтування своєї думки автор апелює до праць істориків І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, І. Франка, Й. Шумлянського, а також аналізуючи позицію українського козацтва: “Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру” [9, с. 23]. Автор із позицій українського патріотизму виступає проти будь-яких проросійських чи пропольських орієнтацій, проти конфесійних змін, і закликає дотримуватися заповіту запорозьких козаків зберігати християнську Церкву, яка історично в Україні походить від князя Володимира Великого. На нашу думку, заслуговує уваги категорично-патріотична позиція автора, проте з точки зору об'єктивізму наукових досліджень вона потребує певних доповнень. Зокрема, акцентуючи на недоліках та проблемах унії, варто було також дослідити аргументи та позицію опонуючої сторони.

У праці “Історія української та зарубіжної культури” [12] проаналізовано передумов становлення Ренесансу в Україні, стан книгодрукування в Україні, значення діяльності братств, Києво-Могилянської академії та Острозького культурно-освітнього осередку для України, наслідки укладення Берестейської унії, оглядово подані філософські концепції ряду полемістів. У праці справедливо зазначено, що провідну роль у тогочасному суспільстві відігравала церква. Вона була “духовним царством” для українців, що об'єднувало християн візантійсько-слов'янського обряду, особливо у зв'язку з процесами державотворення [12, с. 131]. Загалом, дослідження лаконічно та конкретизовано ознайомлює із особливостями суспільно-культурного життя в Україні у XVI–XVII ст.

Із особливостями української культури у полемічний період знайомить нас праця В. Іваненка та Г. Кривчика “Історія української культури” [11]. Слід відзначити дещо антиуніатські позиції авторів. Так, Розділ II праці іменується “Взаємовплив української та російської культур XIV – першої половини XVII ст.”. На нашу думку, на український культурний процес зазначеного періоду впливала не лише, і не стільки російська культура, як культура європейська, адже саме із Європи прийшли в Україну ідеї Відродження та Реформації. Ряд українських вчених XVI–XVII ст. періодично працювали у Росії (мова йде про українські інтелектуальні ресурси, які використовувалися Московською державою), а значна частина української молоді здобувала освіту в європейських навчальних закладах. Очевидно, авторський колектив збагнув це упущення, і у виданні 2016 року аналогічний підрозділ іменується як “Українська культура XIV – першої половини XVII ст.” Видається також суперечливою позиція авторів, які зазначили, що “З метою покатоличення православного населення провадили місіонерську діяльність католицькі чернецькі ордени ... головним завданням яких була не освіта, а пропаганда католицького віровчення” [11, с. 17]. Зауважимо лише, що великі українські гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа,

полемісти-патріоти Стефан Яворський та Феофан Прокопович були вихованцями єзуїтських навчальних закладів. Викликає зацікавлення розуміння авторами проблематики збереження національної ідентичності українського народу: “У складних умовах іноземного панування українському народові вдалося не тільки вистояти, але й зберегти свою національну ідентичність, основою якої була православна віра... Зберегти українському народові свою ідентичність значною мірою вдалося завдяки виникненню в його середовищі такої самобутньої соціальної верстви, як козацтво” [11, с. 18]. Ми погоджуємося із думкою, що православна віра та козацтво відіграли важливу роль у збереженні української національної ідентичності, проте, не варто забувати також про значення у цьому процесі мови, культури, традицій, почуття приналежності до певної нації незалежно від громадянства тощо.

Також необхідно відзначити наукові праці російського історика Степана Голубєва, чие ім'я пов'язане із Київською духовною академією та Київським університетом, про Петра Могилу [4, 5], у якій детально подано біографію, а також відомості про діяльність та оточення П. Могили; працю М. Трипольського про Іпатія Потія [29], М. Скабаллановича про “Апокрисис” Х.Філалета [22]; М. Манька “Дев'ятсотлітній Острог” [16]; дослідження М. Сумцова [27, 28], І. Житецького [10]. Дослідженню творчості З. Копистенського присвячено працю М. Петрова “Новооткрытый список “Палинодии” Захария (Копыстенского)” [18], П. Степаньківа “Палінодія” Захарії Копистенського як історичне джерело і пам'ятка української історіографії XVII ст.” [24].

Полемічне письменство виступає об'єктом уваги науковців-філософів, адже полемічні твори містили спектр філософських ідей, відображали тогочасне розуміння філософської проблематики та пошуки відповідей на назрілі релігійні, культурні та політичні проблеми.

У “Вступі до філософії” за редакцією С. Щерби надається оцінка зародження та розвитку філософсько думки на Україні, починаючи із періоду Київської Русі. Для пояснення ролі філософського знання в українському суспільстві XVI–XVII ст. у праці зазначено, що “у контексті загальної культури філософська думка самостійно набуває контурів специфічної галузі теоретичного мислення” [3, с. 85]. Автори зазначають, що представники українського гуманізму для утвердження свободи та гідності людини, а також ідеалів соціальної справедливості, зверталися до філософії, яка, як вважалося, є найкориснішою та найпершою серед наук [3, с. 86]. Погоджуємося із твердженням авторів, що українські полемісти ставали на захист культури та мови, оскільки вбачали у ній запоруку самозбереження українського етносу [3, с. 87]. У праці наводяться відомості про філософський світогляд полемістів (увага зосереджена на представників православного напрямку), а також про діяльність братств, Острозької академії, Києво-Могилянської академії та їхній вклад у розвиток української філософії. У праці також надано узагальнений напрям розвитку філософсько-правових ідей: “Широко пропагувалася свобода, воля та патріотизм людини. Історія, держава тлумачилися з позицій теорії суспільного договору та природного права” [3, с. 88]. Такий лаконічний, проте синтезований висновок надає можливість розуміння кінцевих ідей полемічних творів та філософсько-правових концептів у них загалом.

У праці “Філософія” під авторством І. Старовойта, Т. Сілаєва та Г. Орендарчук зазначається, що формуванню Києво-Могилянської академії передувала діяльність братських шкіл, що виникають в Україні в XV ст. Хоча у братських школах філософія не вивчалася окремо, проте учні ознайомлювалися із нею при вивченні діалектики. У розвитку та поширенні філософського знання на Україні та у всьому слов'янському світі Києво-Могилянська академія відіграла відчутні роль. При вирішенні проблем буття усі без винятку професори академії виходили із релігійних позицій [23, с. 46–48]. Автори коротко розглядають тогочасні філософські напрямки, де охарактеризовують діяльність провідних тогочасних філософів, при цьому висловлюють власне бачення та оцінку процесів філософствування.

Я. Стратій зазначає, що український Ренесанс, який здійснювався на своєму рівні і в традиційних східнослов'янських формах духовності розумову революцію Відродження, перебудовує всю структуру духовного життя, суспільної свідомості та особистого самовідчуття людини, і опирався, перш за все, на давнину – культуру Київської Русі [26, с. 237–238]. Автор аналізує гуманістичні тенденції у працях острозьких діячів, а також надає наукову філософську оцінку ряду полемічних

трактатів і робить висновок, що острозькі книжники розробили українську версію ренесансного гуманізму, підтримували ідею служіння загальному благу, боротьби за права свого народу, виступали за розвиток культури та відстоювання своїх національних традицій, святих та віри. В цьому проявляється така специфічна риса східнослов'янського світогляду, як “соборність”, тобто розуміння себе як частини певного колективу, народу, як ланки у довгому ланцюжку поколінь, яка повинна піклуватися, перш за все, про інтереси цілого [26, с. 244].

Із особливостями філософського світогляду Ф. Прокоповича та С. Яворського знайомить праця “Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии” [25]. У праці надається історико-філософська характеристика філософських курсів та короткі відомості про професора, який їх читав. Варто зауважити, що обсяги та зміст філософських студій, написаних переважно на латині, дійсно вражають. Уже в тогочасних курсах розглядалися практично усі філософські напрями та вчення.

У праці А. Синниціної “Філософія” [21] полемічна література згадується лише епізодично як один із етапів розвитку української філософії. Зокрема, автор відзначає діяльність братств, Києво-Могилянської академії та Острозької академії, а також діяльність К. Транквіліона-Ставровецького. Оглядове, але дещо глибше дослідження української філософії XVI–XVII ст. знаходимо і в праці О.Губар [8]. Автор лаконічно розкриває особливості світогляду І.Гізеля, Ф. Прокоповича, С. Яворського, аналізуючи розвиток вітчизняної філософії у контексті філософського процесу у світі.

Особливостям розвитку філософської думки присвячена праця “Философская мысль в Киеве” [30]. Дослідження досить глибоко розкриває особливості світогляду українських полемістів, знайомить із їхніми філософськими ідеями та ідеалами. Досить детально аналізуються як філософські, так і філософсько-правові концепти. Розкривається вклад українських полемістів у розвиток філософії, науки та культури. Проте варто зауважити, що у праці відчувається ідеологічне забарвлення, різко негативне ставлення до “польських загарбників” та католицької сторони (при цьому праці уніатських діячів не згадуються), а філософські концепти досить часто аналізуються крізь призму “єднання із братським російським народом”. Досить спірним видається також натяк на єресь полемістів-апологетів православної віри: “Раціоналістичне по своїй суті вчення про “самовладдя” розуму знаходило, очевидно, в цей час в Києві багато прибічників. Збережені документи переконливо свідчать про існування у кінці XV – на початку XVI ст. в межах українсько-білоруських земель релігійної єреси раціоналістичного змісту і в наступну епоху. Вчення про “самовладдя” було дуже популярним в Україні ... Прихильниками цього вчення були, зокрема, Лаврентій Зизаній, Іван Вишенський, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Христофор Філалет та інші українські мислителі кінця XVI – початку XVII ст” . На нашу думку, думка про єретичну спрямованість діяльності православних полемістів є досить спірною, а ототожнення ідеї самовладдя людини із раціоналістичною єрессю швидше можна вважати певною деформацією тлумачення ідеї самовладдя.

Дослідженню творчості З. Копистенського присвячені праці Л. Квасюк “Дві духовно-інтелектуальні традиції в полеміці Л. Кревзи і З. Копистенського” [13]. Полеміку між З. Копистенським та Л. Кревзою автор вважає апогеєм, кульмінацією полемічної літератури, аналізує біографію полемістів, а також основні принципи їхнього світогляду та духовні й інтелектуальні константи у їхній творчості.

Висновки. На нашу думку, полемічна література потребує подальших комплексних досліджень науковцями різних напрямів. Хоча сьогодні наявна значна кількість праць, присвячених релігійній полеміці XVI–XVII ст., ці напрацювання мають, як правило, дещо поверхневий характер, і обмежені викладом історичних фактів та аналізом фактичного змісту полемічних творів. Потребує подальшого дослідження глибинний зміст пам'яток полемічного письменства, розуміння полемістами всього спектру духовно-пізнавальних відображень та взаємозв'язків зовнішнього та внутрішнього світу людини. Наприкінці вважаємо за потрібне додати, що полемічне письменство, зокрема комплекс філософсько-правових ідей, які у ньому відображені, вивчені недостатньо.

Особливо це стосується дослідження творів уніатських авторів вітчизняними науковцями. Причиною цьому часто виступала політична заангажованість та пропаганда. Проте ми не можемо відкидати вклад прихильників унії у розвиток української науки та культури і зокрема філософсько-правових концептів.

1. Білецький О. І. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) : для вузів / Олександр Іванович Білецький ; Наук.ред., передмова Ф.Я. Шолом. – 3-тє вид., доп. – Київ : Радянська школа, 1967. – 783 с. 2. Возняк М. Історія української літератури / Михайло Возняк. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 479 с. 3. Вступ до філософії (стислий виклад): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ С. П. Щерба, О. А. Заглада, М. Г. Тофтул, В. К. Щедрі; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2002. – 143 с. 4. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1 / С. Т. Голубев. – К., 1883. – 1172 с. 5. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования. Т.2 / [Соч.] С. Голубева. – Киев: тип. С. В. Кульженко, 1898. – 498 с. 6. Грушевський М. Історія української літератури в 6-ти томах / М. С. Грушевський / Упоряд, та приміт. С. К. Росовецького. – К.: Либідь, 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – 256 с. 7. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 5, Кн. 2 / М. С. Грушевський / Упоряд. О. В. Дідух; Приміт. С. К. Росовецького. – К.: Либідь, 1995. – 352 с. 8. Губар О.М. Філософія: інтерактивний курс лекцій: навчальний посібник для студ. вузів / О. М. Губар. – Київ : Центр учбової літ. (ЦУЛ), 2007. – 415 с. 9. Демчук С. Українські вчені й козаки про Берестейську унію / Степан Демчук // Український часопис Підляшшя. – 1996. – № 6 (28). – С. 23. 10. Житецький І. Литературная деятельность Иоанна Вишенского / И. Житецкий // Киевская старина. – 1890. – Т. XXIX. – Июнь. – С. 494–532. 11. Іваненко В.В. Історія української культури [Текст]: навч. посіб. / В. В. Іваненко, Г. Г. Кривчик. – Д.: РВВ Дніпропетр. нац. у-ту, 2010. – 98 с. 12. Історія української та зарубіжної культури: підручник / Л.Є. Дециньський, С. В. Терський, Р. Д. Зінкевич, Я. Я. Денісов. – Львів: Бескид Біт, 2008. – 252 с. 13. Квасюк Л. Дві духовно-інтелектуальні традиції в полеміці Л. Крєвзи і З. Копистенського / Лариса Квасюк // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2012. – Вип.16. – С. 29–35. 14. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н.И. Костомаров. – Москва, Мысль. – 1991. – 616 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spsl.nsc.ru/history/kostom/kostom22.htm> 15. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. 16. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог : іст.-краєзн. нарис / М. Манько. – Острог, 2000. – 54 с. 17. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К.: Абрис, 1994. – 288 с. 18. Петров Н. И. Новооткрытый список “Палинодии” Захария (Копыстенского) / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1884. – № 6. – С. 244–257. 19. Поплавська Н. М. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.: сучасна рецепція та реінтерпретація [Текст] : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 : 10.01.08 / Поплавська Наталія Миколаївна; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2008. – 453 с. 20. Поплавська Н. Полемічна діяльність Іпатія Потія і Волинь / Н. Поплавська // Волинь – Житомирщина. – 2007. – № 17. – С. 49–60. 21. Синицына А. В. Философия [Текст] : учеб. пособие для иностр. студентов / А. В. Синицына. – Л. : Новий Світ – 2000, 2014. – 351 с. 22. Скабалланович М. Об “Апокрисисе” Христофора Филалета / М. Скабалланович. – Петербург, 1873. – 189 с. 23. Старовойт І. С. Філософія: навчальний посібник / І. С. Старовойт, Т. О. Сілаєва, Г. О. Орендарчук. – Тернопіль : Астон, 1997. – 143 с. 24. Степаньків П. Я. “Палінодія” Захарії Копистенського як історичне джерело та пам'ятка української історіографії XVII ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / П. Я. Степенькіна; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2005. – 16 с. 25. Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушко. – К.: Наукова думка, 1982. – 345 с. 26. Стратий Я. М. Особенности развития украинского Ренессанса в поэтическом творчестве острожских книжников / Я. М. Стратий // Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура: Зб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1991. – 340 с. 27. Сумцов Н. О литератур-

ных нравах южнорусских писателей XVII в. // *Известия Отделения русского языка и словесности АН (ИОРЯС)*. – 1906. – Т. XI. – Кн. 2. – С. 259–280. 28. Сумцов Н. О. Характеристика южнорусской литературы семнадцатого века. [Текст] / Н. О. Сумцов. – Киев: Издание редакции “Киевской старини”, 1885. – 18 с. 29. Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потей и его проповедническая деятельность / Н. Трипольский. – К., 1878. – 298 с. 30. *Философская мысль в Киеве : Ист.-филос. очерк* / [В. Д. Белодед, В. А. Буслинский, А. К. Бычко и др.; Редкол.: В. И. Шинкарук (отв. ред.) и др.]. – Киев : Наук. думка, 1982. – 357 с. 31. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1976–1986. Том 31 : Літературно-критичні праці (1897–1899) / Редактори тому Г. Д. Вервес, О. Н. Мороз; Упорядкування та коментарі Ю. Л. Булаховської, В. П. Ведіної, Т. І. Комаринця, К. Т. Куткоковець, В. П. Лук'янової, А. І. Скоця. – К.: Наукова думка, 1981. – 595 с. 32. Brückner A. *Spory o unię w dawnej literaturze* / A. Brückner // *Kwartalnik Historyczny*. – *Rocznik X*. – Z.III. – Lwów, 1896. – S.578–644.

REFERENCES

1. Bilec'kyj O. I. *Hrestomatija davn'oi' ukrai'ns'koi' literatury (do kincja XVIII st.)* [Reader of ancient Ukrainian literature (to the end of XVIII century)]: dlja vuziv / Oleksandr Ivanovych Bilec'kyj ; Nauk.red., peredmovna F.Ja. Sholom. 3-tje vyd., dop. Kyi'v : Radjans'ka shkola, 1967. 783 p. 2. Voznjak M. *Istorija ukrai'ns'koi' literatury* [History of ukrainian literature] / Myhajlo Voznjak. K.: Vydavnycho-poligrafichnyj centr “Kyiv's'kyj universytet”, 2008. 479 p. 3. *Vstup do filosofii* (styslyj vyklad) [Introduction to Philosophy (summary)]: Navch. posib. dlja stud. vyshh. navch. zakl. / S. P. Shherba, O. A. Zaglada, M. G. Toftul, V. K. Shhedri; Mizhregion. akad. upr. personalom. K., 2002. 143 p. 4. Golubev S.T. *Kyevskij mytropolyt Petr Mogyla y ego spodyvzhnyky* [Kyiv Metropolitan Petro Mohyla and his associates]. T. 1 / S. T. Golubjev. K., 1883. 1172 p. 5. Golubev S. T. *Kyevskij mytropolyt Petr Mogyla y ego spodyvzhnyky. Oput cerkovno-ystorycheskogo yssledovanyja* [Kyiv Metropolitan Petro Mohyla and his associates. The experience of church-historical researches] T.2 / [Soch.] S. Golubeva. Kyev: typ. S. V. Kul'zhenko, 1898. 498 p. 6. *Grushevs'kyj M. Istorija ukrai'ns'koi' literatury* [History of ukrainian literature] v 6-ty tomah / M. S. Grushevs'kyj / Uporjad, ta prymit. S. K. Rosovec'kogo. K.: Lybid', 1995. T. 5. Kn. 1. 256 p. 7. *Grushevs'kyj M. S. Istorija ukrai'ns'koi' literatury* [History of ukrainian literature]: V 6 t. 9 kn. T. 5, Kn. 2 / M. S. Grushevs'kyj / Uporjad. O. V. Diduh; Prymit. S. K. Rosovec'kogo. K.: Lybid', 1995. 352 p. 8. Gubar O.M. *Filosofija* [Philosophy]: interaktyvnyj kurs lekcij: navchal'nyj posibnyk dlja stud. vuziv / O. M. Gubar. Kyi'v : Centr uchbovoi' lit. (CUL), 2007. 415 p. 9. Demchuk C. *Ukrai'ns'ki vcheni j kozaky pro Berestejs'ku uniju* [Ukrainian scientists and cossacks about the Brest union] / Stepan Demchuk // *Ukrai'ns'kyj chasopys Pidljashshja*. 1996. №6 (28). P.23. 10. *Zhyteckyj Y. Lyteraturnaja dejatel'nost' Yoanna Vyshenskogo* [The literary work of Ivan Vyshensky] / Y. Zhyteckyj // *Kyevskaja staryna*. 1890. T. XXIX. Yjun'. pp. 494 532. 11. Ivanenko V. V. *Istorija ukrai'ns'koi' kul'tury* [History of ukrainian culture] [Tekst]: navch. posib. / V.V. Ivanenko, G. G. Kryvchuk. D.: RVV Dnipropetr. nac. u-tu, 2010. 98 p. 12. *Istorija ukrai'ns'koi' ta zarubizhnoi' kul'tury* [History of Ukrainian and foreign culture] : pidruchnyk / L. Je. Deshhyns'kyj, S. V. Ters'kyj, R. D. Zinkevych, Ja. Ja. Denisov. L'viv: Beskyd Bit, 2008. 252 p. 13. Kvasjuk L. *Dvi duhovno-intelektual'ni tradycii v polemici L. Krevzy i Z. Kopystens'kogo* [Two spiritual and intellectual tradition and controversy L. Krevzy Z. Kopystenskoho] / Larysa Kvasjuk // *Visnyk Prykarpats'kogo universytetu. Filosofs'ki i psykologichni nauky*. 2012. Vyp.16. pp. 29–35. 14. Kostomarov N.Y. *Russkaja ystoryja v zhyzneopysanypjah ee glavnejshuh dejatelej* [Russian history in the life of its main figures] / N. Y. Kostomarov. Moskva, Mysl'. 1991. 616 s. [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.spsl.nsc.ru/history/kostom/kostom22.htm> 15. *Kryp'jakevych I. Istorija Ukrai'ny* [History of Ukraine] / Ivan Kryp'jakevych / Vidp. Redaktory F. P. Shevchenko, B.Z. Jakymovych. L'viv: Svit, 1990. 520 p. 16. *Man'ko M. Dev'jatsotlitnij Ostrog* [900-years old Ostrog]: ist.-krajezn. narys / M. Man'ko. Ostrog, 2000. 54 p. 17. *Mykytas' V. Davn'oukrai'ns'ki studenty i profesory* [Old Ukrainian students and professors] / V. Mykytas'. K.: Abrys, 1994. 288 p. 18. Petrov N. Y. *Novootkrutuj spysok “Palynodyy” Zaharyja (Kopystenskogo)* [Newly opened list "Palinodia" Zechariah (Kopystensky)] / N. Y. Petrov // *Trudy*

Kyevskoj duhovnoj akademyy. 1884. No 6. pp. 244–257.19. Poplavs'ka N. M. Ukrai'ns'ka polemichno-publicystychna proza kincja XVI – pochatku XVII st.: suchasna recepcija ta reinterpretacija [Ukrainian polemical and journalistic prose of tge end XVI – early XVII .: reception and modern reinterpretation] [Tekst] : dys. ... d-ra filol. nauk : 10.01.01 : 10.01.08 / Poplavs'ka Natalija Mykolai'vna ; Ternop. nac. ped. un-t im. V. Gnatjuka. T., 2008. 453 p. 20. Poplavs'ka N. Polemichna dijat'nist' Ipatija Potija i Volyn' [Ipatii Potij polemic work and Volyn'] / N. Poplavs'ka // Volyn' – Zhytomyrshhyna. 2007. № 17. pp. 49-60. 21. Synycyna A.V. Fylosofyja [Philosophy] [Tekst] : ucheb. posobyje dlja ynostr. studentov / A. V. Synycyna. L. : Novyj Svit. 2000, 2014. 351 p. 22. Skaballanovych M. Ob "Apokrysyse" Hrystofora Fylaleta [About Christopher Filalet's "Apokrysys"] / M. Skaballanovych. Peterburg, 1873. 189 p. 23. Starovojt I. S. Filosofija [Philosophy] : navchal'nyj posibnyk / I. S. Starovojt, T. O. Silajeva, G. O. Orendarchuk. Ternopil': Aston, 1997. 143 p. 24. Stepan'kiv P. Ja. "Palinodija" Zaharii' Kopystens'kogo jak istorychne dzherelo ta pam'jatka ukrai'ns'koi' istoriografii' XVII st. [Zechariah Kopystensky's "Palinodia" as a historical source and sight of Ukrainian historiography XVII.] Avto-ref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.06 / P. Ja. Stepan'kina; NAN Ukrai'ny. In-t ukr. arheografii' ta dzhereloznavstva im. M.S.Grushevs'kogo. K., 2005. 16 p. 25. S tratyj Ja. M. Opysanye kursov fylosofyy y rytoryky professorov Kyevo-Mogyljanskoj akademyy [Description of courses philosophy and rhetoric professors of Kyiv-Mohyla Academy] / Ja. M. Stratyj, V. D. Lytvynov, V. A. Andrushko. Kyev : Naukova dumka, 1982. 345 p. 26. Stratyj Ja. M. Osobennosty razvytyja ukrayskogo Renessansa v poetycheskom tvorchestve ostrozhskych knyzhnykov [Features of Ukrainian renaissance in poetic creativity Ostroh scribes] / Ja. M. Stratyj // Otechestvennaja fylosofskaja mysl' XI-XVII vv. y grecheskaja kul'tura: Zb. nauch. tr. K. : Naukova dumka, 1991.340 p. 27. Sumcov N. O lyteraturnuh nrvavah juzhnorusskych pysatelej XVII v. [About the literary nature of South Russian writers of XVII cn.] // Yzvestyja Otdelenyja russkogo jazuka y slovesnosti AN (YORJaS). 1906. T. XI. Kn. 2. pp. 259–280 28. Sumcov N. O. Harakterystyka juzhnorusskoj lyteratury semnadcatago v'ka [Characteristics south Ruthenian literature of XVII cn.] [Tekst] / N. O. Sumcov. Kyev' : Yzdanye redakcyi "Kyevskoj staryny", 1885. 18 p. 29. Trypol'skyj N. Unyatskyj mytropolyt Ypatyj Potej y ego propovednycheskaja dejatel'nost' [Uniate Metropolitan Hypatia Poti and his preaching of] / N. Trypol's'kyj. K., 1878. 298 p. 30. Fylosofskaja musl' v Kyeve [Philosophical thought in Kyiv] : Yst.-fylos. ocherk / [V. D. Beloded, V. A. Buslynskyj, A. K. Vyichko y dr.; Redkol.: V. Y. Shynkaruk (otv. red.) y dr.]. Kyev : Nauk. dumka, 1982. 357 p. 31. Franko I. Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomah [Collected works in 50 volumes] / Ivan Franko; Redakcijna kolegija: Je. P. Kyryljuk (golova) ta in. ; Akademija nauk Ukrai'ns'koi' RSR, Instytut literatury im. T. G. Shevchenka. K.: Naukova dumka, 1976–1986. Tom 31: Literaturno-krytychni praci (1897–1899) / Redaktory tomu G. D. Verves, O. N. Moroz; Uporjadkuvannja ta komentari Ju. L. Bulahovs'koi', V. P. Vjedinoi', T. I. Komaryncja, K. T. Kutkokovec', V. P. Luk'janovoi', A. I. Skocja. K.: Naukova dumka, 1981. 595 p. 32. Brückner A. Spory o unię w dawnej literaturze [The debate about the union in ancient literature] / A. Brückner // Kwartalnik Historyczny . Rocznik X. Z.III. Lwów,1896. – pp. 578–644.